

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

Обліковий
номер

29086882
115
115
115

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ISBN 966-7201-26-0

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2006
© Автори статей, 2006

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров А.В. Речи известных русских юристов. — М.: Юридическая литература, 1985. — С. 7-70.
2. Арутюнова Н.Д. Вводное слово // Логический анализ языка — М., 1991. — С. 2-12.
3. Барташева А.И. Номинативные аспекты невербальных средств реализации дискурсивной стратегии доминирования / Вісник ХНУ №627. — Харків, 2004. — С. 84-87.
4. Кони А.Ф. Избранные произведения. Статьи и заметки. Судебные речи. Т.1. — М.: Гос. изд-во юрид.лит-ры, 1959. — С. 508-543.
5. Скотин Джон Избранное. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. — 332 с.
6. Плевако Ф.Н. Речи известных русских юристов. — М.: «Юридическая литература», 1985. — С. 308-383.
7. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. — Київ: АртЕк, 1998.

С.В. Котляренко

СТРУКТУРНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ З ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ РЕЛЯТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

У реченні як одиниці когнітивній і комунікативній тісно переплітаються різні значення: формально-граматичне, денотативне, сигніфікативне, семантико-синтаксичне, комунікативне. Структурна організація і семантична наповненість речення утворюють діалектичну єдність, точніше синтаксична конструкція набуде статусу речення тоді, коли вона відповідатиме існуючим у мові законам синтаксичної і семантичної валентності. Отже, для структури речення як комунікативної одиниці однаково важливим є формально-граматична будова і семантична наповненість.

Поняття про мінімальний структурний тип речення (структурний мінімум) тісно пов'язане із проблемою виділення вихідних схем, які формують і характеризують певну групу простих речень. Кожне елементарне речення складається з предикативного елемента як центральної семантичної ланки і одного чи більше аргументів, що супроводжують предикат. Відношення між дієслівним предикатом і аргументами завжди мають напрям від дієслова до поширювачів: дієслово визначає кількість і характер аргументів і, що найважливіше, воно завжди не змінює свою семантику залежно від того, з якими б іменами воно не поєднувалося у реченні. Отже, його граматична семантика максимально пристосована до вираження предикативності, а у його лексичній семантиці, немов у «згорнутому» вигляді, міститься макет структури речення.

Мінімальна реченнєва структура визначається як «...така семантико-синтаксична одиниця, компоненти якої зумовлюються валентнісно-інтенційними властивостями дієслівного предиката і за зразком якої утворюються мінімальні, але достатні у структурному й інформативному відношенні речення конкретної мови» [1:124]. Відповідно до цього, під поширеним структурним типом розуміється повніше, ніж мінімальний структурний тип, речення, яке має, окрім обов'язкових, і факультативні поширювачі.

Й. Андерш, порівнюючи структури простих речень чеської та української мов, прийшов до висновку, що оптимальним є їх аналіз у двох аспектах — формальному і семантичному. «З першим пов'язується конституювання валентнісних структур речення, а з семантичним інтенційних. Доцільно розрізняти два рівні визначення валентнісних та інтенційних структур речення — абстрактний і конкретний, виділяючи на першому з них абстрактні валентнісні та інтенційні типи мінімальних реченнєвих структур, а на другому — їх конкретні морфо-

лого-синтаксичні та лексико-семантичні реалізації, тобто структурні та семантичні моделі речення» [1:125]. Формально-синтаксична та семантико-синтаксична структури речення є взаємопов'язаними й взаємозумовленими явищами і разом формують реченнєву структуру. У побудові структурних моделей речення беруть участь різні морфологічні категорії, одні з яких є синтаксично значимими, тобто впливають на конституювання і розрізнення моделей, інші такого впливу не мають, а лише призводять до незначних змін і варіацій моделей. Серед перших слід відзначити, насамперед, категорію відмінка іменників, а серед других — категорії роду, числа, виду, часу та ін. [1:125-127]. Н. Іваницька визначає обов'язковість/факультативність компонентів з погляду комунікації [2:40]. Говорячи про це стосовно членів речення, можна зазначити, що на граматичному рівні головну роль у структурі речення відіграють присудок (співвідноситься з предикатом), який виражає ознаку суб'єкта, і підмет (співвідноситься з суб'єктом), який вказує на предмет думки. Вони несуть основне комунікативне навантаження у реченні. Але у багатьох випадках наявність тільки предикативної пари не робить речення інформативно достатнім. Відбувається це тоді, коли ядром речення виступає дво-тривалентний предикат, тому «...більшість додатків є необхідними поширювачами дієслова-предиката, відіграючи конструктивну роль у формуванні структурно-інформативного мінімуму речення» [1:7]. Обставини розглядаються як компоненти вільного входження до структури речення (за винятком тих, які є необхідними для повної реалізації семантики предиката); факультативність означень у синтаксичних структурах з дієслівними предикатами мовлення не викликає сумніву. «Головні члени речення разом із обов'язково залежними від них другорядними утримують структуру речення в цілому і виражають основний зміст, закладений у ньому. Це є той необхідний структурний та інформаційно достатній мінімум, без якого речення як комунікативна одиниця не існує» [3:41]. Обов'язковість додатків та обставин у реченні детермінується різними чинниками, а саме: 1) лексико-семантичною природою присудкового дієслова, його інформативною достатністю/недостатністю; 2) граматичною природою предиката; 3) його морфемною структурою — наявністю/відсутністю у складі предиката префікса, який зумовлює появу залежної синтаксичної позиції, наявністю чи відсутністю префіксально-прийменникової кореляції; 4) загальним комунікативним призначенням.

Окремі фіксовані компоненти семантичної структури здатні за принципом метонімії заступати уявлення про всю структуру. Найчастіше актант «інкорпорований» предикатом, внаслідок чого його позиція закривається. Крім того, зменшення числа актантів може бути пов'язане із включенням однієї позиції до складу іншої. Варто розрізняти аргументи, передбачені змістом предиката, і аргументи, обов'язково експліковані. Наявність у дієслова включених актантів призводить до зміни моделі, створення структурно-семантичних варіантів.

Денотативним корелятом семантики будь-якого речення є ситуація, якщо мова йде про дієслівне речення, то це ситуація дії, процесу або стану. Реальні особливості ситуації визначають як семантичну структуру речення (елементи, з яких воно складається та відношення між ними), так і зміст лексичних значень відповідних дієслів. Між семантикою дієслів-предикатів та структурою речення існує глибокий, органічний зв'язок. Це виявляється, зокрема, у тому, що для дієслів певних лексико-граматичних груп характерні певні моделі речень. Тому при синтагматичному аналізі дієслівного слововживання важливо виявляти особливості речень з дієсловами-предикатами різних лексико-граматичних груп.

«Структурних схем немає і не може бути поза конкретними реченнями. Будь-яке речення обов'язково будується за певною структурною схемою. Кожне

речення є інформативною одиницею» [4:2]. Конструкції з релятивними діє-
словами об'єднані своєю семантичною спрямованістю і пропозиційна функція
предикативного ядра полягає у відбитті ситуації відношення.

Оскільки головними елементами ситуації відношення є: 1) суб'єкт, який
знавляє певне ставлення; 2) об'єкт, якого стосується ставлення; 3) характер
стосунків; 4) причина виникнення стосунків, 5) інструмент (ознака, властивість),
за допомогою якого встановлюються стосунки, то у структурі відповідних
речень мають бути позиції, які представляють ці елементи. Обов'язковими
у цих реченнях є дієслово-предикат, позиція суб'єкта та позиція об'єкта. Позиції
причини та інструмента можуть бути відсутніми взагалі або бути наявними
як обидві, так і поодиночі. У зв'язку з цим структура речення з дієслівними пре-
дикатами релятивної семантики може бути двохелементною, трьохелементною
та чотириелементною.

Враховуючи кількість і якість компонентів речення з погляду на валент-
но-інтенційні характеристики, можна виділити такі мінімальні структурні
типи речень з дієслівними предикатами відношення:

1. [S+O] — V_rPraed_{rel}

Напр.: *А ви все ворогуєте, як бачу (Українка). Так і в Кульбаки з Бугром:
швидко вони побились, швидко й помирились (Гончар). Холодів, син Олега
дружить з ним в одній бригаді, на шахті. Вони потоваришували (Гончар).*

2. S — V_rPraed_{rel} — Obj

Напр.: *Я справді кохаю цю жінку! (Андрухович). Панотець його ненавидів,
як він так само панотця (Мартович) Гості охали, дивувались, хвалили Ганю
(Н.-Левицький). Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюб-
ленню, а Раїса цікавилася дівчинкою (Коцюбинський). О.Василь зникав до
випительки (Коцюбинський).*

3. S — V_r Praed_{rel} — Obj₁ — Obj₂ (I)

Напр.: *Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика, все допікаєш мені гіркими
словами... (Щ.-Левицький). Дід знав, де в князя боляче, і карав князя сло-
вами гірше, ніж князь дошкулыв козакам муками (Н.-Левицький). Живеш
у якомусь вимріяному світі. Але й цим ти мені теж подобаєшся (Гончар).
Панотець вразив він мене якраз своєю делікатністю, тактом, вродженою,
сказати б, тонкістю натури (Гончар).*

4. S — V_r Praed_{rel} — Obj — Adv

Напр.: *До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи, боязко
(Свидницький). Любили старші Антося за його штуки, піддавали йому духу,
а він і пішов, та й пішов по слизькому (Свидницький). З тої причини вона
докорила мужеві, а потім і сварила (Мартович).*

Абстрактна структура речення функціонує як засіб комунікації тільки тоді,
коли отримує конкретне морфолого-синтаксичне втілення. Так на конкрет-
ному рівні семантико-синтаксичного моделювання речення визначаються
морфолого-синтаксичні реалізації основних мінімальних структурних типів,
тобто структурні моделі речення. Структурна модель — поняття більш
конкретне у порівнянні з вихідною структурою, визначення якого спирається на
виявлення особливостей морфолого-категоріального оформлення компонен-
тів мінімальних реченнєвих структур. У такому оформленні беруть участь
різні морфологічні категорії, одні з яких є синтаксично релевантні, тобто
впливають на встановлення й розрізнення моделей, а інші лише призводять
до внутрішньомодельних змін, не порушуючи єдності моделей. До найбільш
фундаментальних категорій в українській мові належить категорія відмінка
іменника, «...що виконує поряд із дієслівними категоріями стану, перехідності/

неперехідності й особи функції формально-синтаксичної організації речення, закріплення певної семантики за його структурною схемою та розрізнення елементарних структур» [5:8]. Отже, у синтаксичному плані тільки відмінок з-поміж трьох іменникових категорій має спрямованість у структуру речення, «бере участь» у її побудові. Кількість і семантична природа відмінків зумовлюється поєднувальними можливостями дієслова, бо як синтаксично орієнтована граматична категорія він перебуває з дієсловом у валентнісному зв'язку.

У виборі відмінкових форм конститuentів речення існують певні закономірності: так, відповідно до диференційних ознак називний відмінок як прямий оформлює лівовалентний компонент, тобто підмет. Непрямі відмінки оформлюють правовалентні компоненти, а саме об'єктні та обставинні поширювачі. У зв'язку з використанням різних прийменниково-відмінкових варіантів формуються різні модифікації структурних моделей. Отже, іменникові і дієслівні категорії організують синтаксичні зв'язки слів і словоформ у реченні і визначають типи їх структурних моделей.

Усі типи мінімальних структур, синтаксичні компоненти яких програмуються валентністю релятивних дієслівних предикатів, є двоскладними. Характерною ознакою таких синтаксичних структур з базовим предикатом релятивної семантики є обов'язкова наявність лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного поширювачів, які разом із дієсловом-предикатом складають синтаксичну основу речення. Це пояснюється тим, що стосунки не можуть встановлюватися поза і незалежно від суб'єкта та об'єкта.

За таких умов кваліфікації проблемним виявляється питання виділення структурної моделі $S - V_f Praed_{re}i$, яка реалізується для предикатів відношення у вигляді $[S+O] - V_f Praed_{re}i$. Таку модель можуть творити предикати типу *ворогувати, брататися, дружити, приятелювати*, адже в конструкціях на кшталт *Вони ворогували, Ми товаришуємо* і под. позиція об'єкта не виражена формально, хоча семантика предиката її передбачає.

Щодо тлумачення таких структурних моделей єдиної позиції серед мовознавців немає. Й. Андерш, спираючись на компонентний склад, зараховує такі дієслова до одновалентних, як таких, що характеризуються структурною моделлю $N_1 - V_f Praed$ і наголошує на специфіці лівовалентної позиції, яка одночасно кваліфікується «і як агенс, і як пацієнс» та виконує суб'єктну та об'єктну функції [1:31]. В. Гак (1972), Р. Гайсіна (1981), Л. Васильєв (1981) дієслова відношення типу *миритися, дружити, товаришувати* кваліфікують як двонаправлені або двосуб'єктні, тобто такі, що «описують симетричні стосунки між учасниками, що виконують однакову роль у встановленні і реалізації цих стосунків» [6:124]. Двосуб'єктність таких дієслів, на думку Р. Гайсіної, доводиться можливістю представлення учасників ситуації однією позицією — позицією підмета [6:124].

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. — К., 1987.
2. Іваницька Н. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка// Мовознавство. — 1985. — №1.
3. Іваницька Н. Двоскладне речення в українській мові. — К., 1986.
4. Гумовская В. Семантико-синтаксическая структура предложений с глаголами мысли в современном украинском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. — К., 1989.
5. Плющ М. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986.
6. Гайсіна Р. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. — Саратов, 1981.